

УДК 159.9.072; 316.35; 351.746.1

*Андрощук О. Ю., кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідного
відділу з питань внутрішньовузівської роботи
Національної академії Державної прикордонної
служби України (м. Хмельницький)*

АКТИВНЕ ВИКОНАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ ЯК СПОСІБ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті як спосіб впливу на формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності під час їх навчання визначено організацію короткочасних внутрішніх стажувань майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі на посадах молодших командирів.

Ключові слова: майбутні офіцери-прикордонники, соціальна роль, стажування.

В статье в качестве способа влияния на формирование готовности будущих офицеров-пограничников к профессиональной деятельности во время их обучения определена организация кратковременных внутренних стажировок будущих офицеров-пограничников в высшем военном учебном заведении на должностях младших командиров.

Ключевые слова: будущие офицеры-пограничники, социальная роль, стажировка.

In the article as a way of influence upon the formation of the future officers-border guards' readiness to the professional activity during their training the organization of brief internal apprenticeship of future officers-border guards in the higher educational establishment as commanders of low chain has been defined.

Keywords: future officers-border guards, social role, apprenticeship.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, зокрема у середовищі, пов'язаному з професійною діяльністю офіцерів-прикордонників, вимагають від випускників Національної академії Державної прикордонної служби (НАДПС) України такої готовності до цієї діяльності, що забезпечить їм можливість без додаткової підготовки ввійти в нове середовище після випуску з урахуванням нових для них соціальних і професійних вимог.

Оскільки служба в Державній прикордонній службі (ДПС) України – це діяльність військовослужбовців в особливих умовах (відсутність звичних умов життя, наявність постійного напруження та дискомфорту, чітка регламентованість поведінки, великі фізичні і психічні навантаження, раптові переходи з одного виду діяльності на інший, сувора дисципліна тощо), то існує необхідність знаходження ефективних способів впливу на формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності під час їх навчання у НАДПС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які

опирається автор. Дослідження стану соціальної ієрархії у суспільстві займають певне місце у вітчизняній науці. Аналізом та узагальненням поняття “соціальний статус”, уточненням його соціально-філософського змісту займався О. Харченко. Питаннями дослідження статусу займалися у своїх роботах А. Пасічніченко та О. Кононко. Досить ґрунтовними є дослідження П. Горностая щодо соціальних ролей особистості. Це питання також розглядається і в дослідженнях О. Дзьобаня та О. Дмитрієвої.

Метою статті є виявлення ефективних способів впливу на формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У соціології соціальний статус розуміється як узагальнююча характеристика становища індивіда в суспільстві: професія, кваліфікація, характер праці, що реально виконується, посада, матеріальне забезпечення, політичний вплив, ділові стосунки, політична або громадсько-суспільна діяльність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки тощо [1, с. 286].

У свою чергу, на думку А. Пасічніченко, соціальний статус визначає

місце особистості в суспільстві, визначене в термінах прав та обов'язків, привілеїв і свобод, яких вона набуває у процесі життєдіяльності [2, с. 13].

Якщо розглядати соціальну сутність, структуру та тенденції розвитку статусу особистості, виявлення чинників його соціального вияву та видозмін, можливостей та умов його досягнення і реалізації, то, як вважає О. Харченко, можна визначити, що соціальний статус особистості – це складне, багатопланове поняття, яке відображає єдність, взаємообумовленість і соціальну природу “внутрішнього” і “зовнішнього” буття особистості і як носія свідомості, і як суб'єкта діяльності. З одного боку, це – інтегративне утворення, яке вміщує в себе рівні розвитку індивіда в його цілісності, з іншого – визначена лінія поведінки (система діяльності і спілкування, реалізація життєвих установок особистості). Причому система діяльності індивіда як суб'єкта соціального статусу береться не як ізольоване явище, а в контексті колективної діяльності. Адже сукупна діяльність суспільства є підґрунтям соціального вияву всіх рівнів статусів особистості [3, с. 98].

Отже, статус – це соціальний процес. Людина може мати статус лише стосовно інших, які визнають її місце і поведінку з нею певним чином. Статус, яким би він не був низьким, є важливим, оскільки без нього людина не має прав стосовно інших людей. Наявність статусу надає людині можливість очікувати і вимагати певного ставлення з боку інших людей. Статус, який вже набутий, залишається відносно постійним, але людина може його підвищувати. А зниження статусу відбувається лише в зв'язку з вчинками, які розцінюються як деградація. Найбільш впливовими є люди з високим статусом.

Соціальний статус, будучи певною позицією в соціальній структурі, групі або суспільстві, пов'язується з іншими позиціями через систему прав та обов'язків, які реалізуються в двох формах: зовнішній (на рівні статусу) і внутрішній (на рівні особистості). Тобто соціальний статус відображається як у зовнішній поведінці і вигляді (одяг, жаргон та інші знаки соціальної і професійної приналежності), так і у внутрішній позиції (установки, ціннісні орієнтації, мотивації тощо).

Сутність внутрішнього статусу, як зазначає О. Харченко, полягає в тому, що система “вплив-підпорядкованість”

знаходиться всередині спорідненої соціальної групи і визначається природою й особливостями відносин у цій групі. Якщо умовно означити соціальну спільність у вигляді чіткої структури статусних зв'язків, які охоплюють усі сфери (матеріальну, політичну, духовно-ідеологічну) її буття, то кожна соціально-трудова асоціація в межах такої спільності можна визначити як певний мікросоціум зі своїми власними статусами. Останні в ранговій ієрархії статусів можуть бути внутрішніми. Зовнішніми стосовно них у цьому випадку стануть статуси макрорівня – суспільства як соціальної організації [3, с. 89].

Утворення внутрішнього статусу визначається, крім особистісних якостей, оцінкою конкретної соціальної ситуації, а також способами вияву волі. Цей статус передбачає, що його суб'єкт – особистість, яка має, передусім, самосвідомість і світогляд, досягла розуміння своїх соціальних функцій, свого місця і позиції в соціумі, усвідомила себе як учасника творчо-перетворюючого процесу. Йдеться про певний набір позитивних якостей, які отримали розвиток вище традиційної межі [3, с. 101].

Поведінка людини у спілкуванні з іншими людьми і групами великою мірою визначається її становищем у структурі внутрішньогрупових відносин. У понятті “статус” фіксується місце особистості в цій структурі, яке обумовлює її спосіб життя і приналежність до певних соціальних, професійних та інших груп і характеризує особистість як певний соціальний тип. Серед численних чинників, що впливають на формування особистості молодої людини, її статус у колективі ровесників посідає важливе місце. Ставлення до навчання, своїх обов'язків, ровесників, самої себе значною мірою залежить від її місця в системі міжособистісних взаємин. Воно впливає на мотиви її поведінки та навчальної діяльності, на формування цілої низки морально-психологічних якостей [2, с. 12].

Тому соціальний статус індивіда в групі – це реальна соціально-психологічна характеристика його положення в системі внутрішньогрупових відносин, ступінь дійсної авторитетності для інших учасників. Внутрішня установка людини в системі внутрішньогрупових відносин – це особисте, суб'єктивне сприйняття нею свого власного статусу, те, як вона оцінює своє реальне положення, свій авторитет і ступінь впливу

на інших членів групи. Дійсний статус і його сприйняття людиною можуть збігатися або розходитися.

Статус членів групи може змінюватись під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Тому у практичній діяльності керівник повинен знати статус кожного члена групи, а також його потенційні можливості до зміни цього статусу, щоб забезпечити максимальну ефективність його діяльності і групи в цілому. Оцінка реальної ролі особистості в групі та її потенційних можливостей до зміни цієї ролі в кращій або гіршій бік має бути пов'язана з оцінкою соціальної позиції індивіда.

Ми поділяємо підхід А. Маслоу до проблеми статусу, який вважає, що необхідно допомогти людині стати тим, ким вона здатна стати, досягти того статусу, який вона заслуговує. Найоптимальніший шлях до цього – самоактуалізація. А. Маслоу описує вісім її варіантів як таких, що формують особистість як суб'єкта статусу. Найголовнішими з них є: по-перше, момент, коли “Я” реалізує себе як “Я”; по-друге, процес постійного вибору можливості з можливостей; по-третє, процес актуалізації своїх можливостей або реалізації потенційних здатностей [4, с. 111–114].

Соціальний статус завжди пов'язано з деякою очікуваною поведінкою, яка визначається культурою суспільства та називається соціальною роллю. Але частіше соціальною роллю називають не саму очікувану поведінку, а форми (або сукупність зразків) очікуваної поведінки. Іноді соціальною роллю називають сукупність прав або обов'язків, які очікуються щодо певного статусу у певній культурі. Кожний статус обумовлюється ролевим набором. Кожна особа має лише її властиве поєднання ролей, що складають один з аспектів її індивідуальності [1, с. 278].

Роль може визначатися офіційною посадою або обиратися самим членом групи. Звикнувши до певної ролі в групі людина поступово звикає до групи, і самі члени групи починають очікувати від неї поведінки відповідно до обраної ролі. Прийнята на себе роль багато в чому визначає сприйняття й оцінку людини в системі внутрішньогрупових відносин. Одночасно під час тривалого виконання соціальної ролі у людини формується деяке уявлення про себе і закріплюються певні властивості та риси особистості.

За визначенням О. Дзьобаня, стосовно внутрішньокolleктивних відносин соціальна роль означає певний стійкий стандарт, нормативно схвалений зразок поведінки особистості, яка займає певну позицію у колективі [5, с. 38].

Соціальна роль може розглядатись і як своєрідний психологічний захист особистості, коли за рольовою поведінкою ховається вияв “Я”. Відбувається приховання якихось сторін індивідуальності за рольовою маскою, що приймає функцію зовнішньої сторони особистості людини. Іноді рольова маска використовується не як захист, а з прагматичною метою, наприклад при формуванні такої “зовнішньої індивідуальності” людини, як імідж [6, с. 329].

Виконання ролі – це реальна (актуальна) поведінка особистості, що займає той чи інший статус. У житті завжди є розбіжність між тим, що люди мають робити у певній ролі і що вони дійсно роблять. Завжди є індивідуальні відмінності, які роблять будь-яке виконання ролі унікальним. З кожною роллю пов'язана щонайменше одна взаємна роль (наприклад, викладач – курсант). Поняття взаємної ролі є важливим, оскільки один із чинників, який поєднує людей у групи – це мережі взаємних ролей.

Отже, соціальна роль містить у собі безліч культурних норм, правил і стереотипів поведінки та пов'язана з іншими ролями за допомогою прав, обов'язків і відносин, які потрібно освоювати. Засвоюючи соціальні ролі, людина засвоює соціальні стандарти поведінки, учиться оцінювати себе з боку і здійснювати самоконтроль. Отже, розвинута особистість може використовувати рольову поведінку як інструмент адаптації до певних соціальних ситуацій.

Якщо розглядати питання, що досліджується у статті, стосовно військового середовища, то важливою є думка О. Єжова, який зазначає, що в процесі військової служби для особи військовослужбовця є основоположними інституційний, військово-професійний і військово-спеціальний статуси [7, с. 86]. Тому оцінку рис, якостей, властивостей військовослужбовця доцільно розглядати з позицій, насамперед, їх службово-посадової, професійної відповідності. У результаті вони повинні утворювати цілісну систему, яка надає можливості для реалізації особою свого

функціонально-рольового призначення як військовослужбовця, виконання свого обов'язку перед товаришами, армією, народом, Батьківщиною [5, с. 74].

Розподіл курсантів у групі починається з моменту її формування. Його критеріями, на наш погляд, є: фізичні дані (сила, спритність, витривалість), моральні якості (товарицькість, чесність, надійність), вольові риси (сміливість, рішучість), уміння спілкуватися, знаходити спільну мову з іншими. Причому, як свідчать спостереження за курсантами в цей період, першочергове значення мають саме їх фізичні дані та вольові риси. Під час згуртування колективу встановлюються неформальні стосунки між курсантами. При цьому, найвищу сходинку соціальної ієрархії в групі займає неофіційний лідер, а найнижчу – той, кого не сприймає колектив (найчастіше він є слабо підготовленим до служби, нерозвиненим фізично, не вміє спілкуватися, низько оцінює свої можливості).

Виокремлення курсанта (лідера) із загальної маси товаришів по службі надає йому можливість реалізувати свою потребу у великій кількості зовнішніх оцінок, з іншого боку – високий статус у групі дає йому змогу почувати себе більш впевнено. Самоствердження з-поміж рівних дається лідеру легко, але на певному етапі навчання у вищому військовому навчальному закладі курсанту стає вже недостатньо авторитету і лідерських позицій у своїй групі і він прагне досягти визнання у командирів. Курсант, який прагне до самоствердження, повинен мати велику мужність, оскільки, відокремлюючись від своєї групи, він опиняється у центрі уваги, обговорення й оцінювання [8, с. 50].

У своєму дослідженні О. Дмитрієва висунула та підтвердила гіпотезу про те, що чим більшу кількість соціальних ролей опанує студент у період навчання у вищому навчальному закладі (разом з основною, професійно-базовою), тим більш підготовленим він буде до вступу до дорослого життя, тим більш високим буде рівень соціалізації його особистості, тим з більшим ступенем імовірності в його світосприйнятті і ставленні до світу утвердяться особистісні якості самостійності і відповідальної поведінки [9, с. 97–140]. Це є справедливим і для майбутніх офіцерів-прикордонників.

Відповідно до видів діяльності курсанта в НАДПС України (навчальна, службова та суспільна) [10, с. 45] він виконує певну кількість соціальних ролей: учень; підлеглий; командир; вихователь; спортсмен; співак тощо. З усіх соціальних ролей, які виконує майбутній офіцер-прикордонник, найважливішою, на наш погляд, є “учень”. Але для формування його готовності до майбутньої професійної діяльності (у тому числі і психологічної) суттєвим є також те, наскільки добре він засвоїть й інші соціальні ролі, зокрема “командир” і “вихователь”. У цьому аспекті досить вагомим значення, на нашу думку, набуває його стажування в органах охорони державного кордону, яке організовується з метою набуття ним практичного досвіду у виконанні посадових обов'язків.

Стажування є реальною практичною моделлю діяльності, до якої готують майбутнього офіцера-прикордонника під час його перебування в навчальному закладі. Упродовж стажування він закріплює набуті у процесі навчання знання, вміння та навички і вдосконалює їх. Крім того, стажування надає можливість майбутньому офіцеру-прикордоннику наочно побачити всі переваги і недоліки його майбутньої професії, сформувані в себе адекватне сприйняття служби у різних кліматичних, побутових та інших умовах, усвідомити своє місце і роль у забезпеченні державності України. Отже, стажування є одним із найважливіших етапів підготовки майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності. Правильно організоване стажування підвищує ефективність соціалізації майбутнього офіцера-прикордонника у середовищі його професійної підготовки.

Але, як свідчать опитування майбутніх офіцерів-прикордонників та їх командирів, цих стажувань недостатньо для засвоєння зазначених вище соціальних ролей у повному обсязі через доволі стислий термін проведення. Отже, існує необхідність або збільшити термін проходження стажування, що не є можливим через великий обсяг навчального матеріалу, який потрібно встигнути курсанту засвоїти на заняттях, або поєднувати стажування з навчанням. Тому, на нашу думку, слід організувати короткочасні внутрішні стажування (безпосередньо в академії) на посадах молодших командирів для курсантів 3–4 курсів, оскільки до цього часу майбутні

Питання психології

офіцери-прикордонники вже мають певний досвід і можуть передати його курсантам молодших курсів, одночасно набуваючи досвіду керівника підрозділу.

Висновки. Отже, для більш активного виконання майбутніми офіцерами-прикордонниками соціальних ролей під час навчання запропоновано організацію короткочасних внутрішніх стажувань майбутніх офіцерів-прикордонників у НАДПС України на посадах молодших

командирів як спосіб впливу на формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності під час їх навчання.

Напрямок подальших досліджень автор вважає розробку й апробацію методичних рекомендацій щодо організації короткочасних внутрішніх стажувань майбутніх офіцерів-прикордонників у НАДПС України на посадах молодших командирів.

Література

1. Соціологія : підручник / за загальною редакцією проф. В. П. Андрушенка, проф. М. І. Горлача. – Харків-Київ, 1998. – 624 с.
2. Пасічніченко А. В. Становлення статусу дітей у групі на етапі переходу від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Пасічніченко Анжела Василівна. – К., 2003. – 193 с.
3. Харченко О. В. Соціальний статус особистості: структура, детермінанти розвитку та форми прояву : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.03 / Харченко Олександр Валерійович. – К., 2001. – 171 с.
4. Маслоу А. Самоактуалізація / А. Маслоу // Психологія личности. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 108–118.
5. Дзьобань О. П. Соціалізація військовослужбовця в умовах трансформації українського суспільства (соціально-філософський аналіз) : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.03 / Дзьобань Олександр Петрович. – Харків, 2000. – 190 с.
6. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли / П. П. Горностай // Теоретические и прикладные вопросы психологии : материалы юбилейной конференции “Ананьевские чтения-97”. – СПб, 1997. – Вып. 3. – Ч. 1. – С. 325–330.
7. Ежов О. В. Военная служба как фактор социализации личности (социально-философский анализ) : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.11 / Ежов Олег Владимирович. – М., 1999. – 176 с.
8. Видай А. Ю. Формування лідерської спрямованості особистості майбутнього офіцера Збройних сил України : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Видай Андрій Юрійович. – К., 2002. – 191 с.
9. Дмитриева О. В. Социализация личности студента в образовательном пространстве вуза : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Дмитриева Ольга Владимировна. – Оренбург, 2004. – 173 с.
10. Полюк В. С. Організаційно-педагогічні умови контролю навчальної діяльності курсантів вищих військових навчальних закладів : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Полюк Віктор Степанович. – Хмельницький, 2004. – 233 с.